

עיונים ביסוד התשובה במשנת הרמב"ם

מבוא.

גדר מצוות התשובה.

א. מצות 'יודוי'.

1. הוידוי הוא המעשה של מצות התשובה.
2. התשובה היא מצוה כוללת.
3. התשובה היא הרהור הלב, הוידוי הוא המעשה.
  1. דוגמאות נוספות ליסוד זה.
    - א. מצות תפילה.
    - ב. מצות תלמוד תורה.
  2. הקשיים בשיטות הני"ל.
  3. היסוד המחשבתי והפנימי בגי' השיטות הני"ל.
    1. ביאור שיטה ב.
      1. דוגמה לכך בתורה ותפילה.
      2. יסוד שיטה א.
      3. דוגמה ליסוד זה.
    2. יסוד שיטה ג.

סיכום גדר מצות התשובה.

מרכזיות יסוד הבחירה החופשית בענין ה'תשובה'.

ד. מיקום ענין הבחירה בהלכות תשובה.

- ה. הקשר המחשבתי בין יסוד הבחירה לתשובה - שלשה אופנים.
1. קשר טכני.
  2. הכרה באחריות אישית.
  3. תשובה אמיתי ולאורך זמן.
    1. הסבר הדו-שיח בין אחי יוסף.
    2. הבעיתיות בגישת ראובן.
    3. ההסבר הפנימי במהלך, וכוונת דברי ראובן לאחיו.
    3. ביאור השייכות בין תשובה ובחירה, בפנימיות הענינים.

מבוא

התשובה היא מיסודות היהדות, במאמר זה נבאר :

1. האם התשובה הוגדרה בתורה כ'ציווי', או שמא היא רק 'אופציה' שהתורה מודיעה עליה כדרך תיקון לחטאי האדם. נציע את השיטות השונות המובאות בפוסקים, וכן נעסוק בצד הרעיוני העומד בבסיסה של כל שיטה, ותרומתן יחד למבט כולל על עניין התשובה בפרט, ובעבודת ה' בכלל.
2. מרכזיות יסוד 'הבחירה החופשית' בענין ה'תשובה'.

גדר מצוות התשובה**א. מצוות 'וידוי'**

כתב הרמב"ם (הלכות תשובה פרק א הלכה א'):

"כל מצוות שבתורה בין עשה, בין לא תעשה אם עבר על אחת מהן בין בזדון בין בשגגה, כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חייב להתוודות לפני הא-ל ברוך הוא שנאמר: איש או אשה כי יעשו וגו' והתוודו את חטאתם אשר עשו - זהו וידוי דברים, וידוי זה מצוות עשה". וכן כתב בספר המצוות שלו (עשה עג) "שציוונו להתוודות על העוונות והחטאים שחטאנו לפני הא-ל ולומר אותם עם התשובה וזהו הוידוי, והוא אומרו כו' והתוודו את חטאתם אשר חטאו".

ידועה השאלה מדוע מנה הרמב"ם במניין המצוות את מצוות הוידוי, ולא את עצם עשיית התשובה.

1. הוידוי הוא המעשה של מצות התשובה

שיטת ה"מנחת חינוך" (מצוות עשה שסד) שאכן אין חיוב מהתורה לעשות תשובה, אלא שאם האדם רוצה שעונו יכופר - עליו לעשות תשובה. וכדי שתהיה כדבעי, יש להתוודות בפניו על החטא. והרי זה על דרך מצוות גירושין, שאין מצווה מהתורה ח"ו לגרש אשתו, אלא שאם בא לגרשה מצווה שיעשה זאת ע"י גט, כדת וכדין. ועד"ז במצוות שחיטה, שאין חיוב לשחוט בהמות וחיות, אלא שאם בא לשחוט, עליו לשחוט כדיני התורה, ועד"ז בכמה וכמה מצוות. ומדייק כן גם מלשון הרמב"ם דלעיל, "כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חייב להתוודות" והיינו, שאין עצם התשובה מצווה, כי אם כשבא לעשות תשובה, עליו להתוודות בפיו.

2. התשובה היא מצוה כוללת

ניתן לומר דהתשובה היא מצווה, אך היא מצוה כוללת ולא פרטית. והרי הרמב"ם כותב בכתרת הלכות תשובה (וכידוע שהרמב"ם עצמו כתב את זה. וכן הוא גם במניין המצוות על סדר ההלכות שכתב בריש ספר היד החזקה):

"שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתוודה".

וכן הוא כתב בעל התניא (אגרת התשובה פרק א) שכתב: "מצוות התשובה מהתורה". משמע שהתשובה אכן מצוה.

ויש לפרש שהמקור בתורה למצוות התשובה הוא מהפסוק (דברים י טז) "ומלתם את ערלת לבבכם וערפכם לא תקשו עוד", שהוא ציווי למול את ערלת הלב, ולהסיר את קשיות העורף שקיימים אצל האדם.

ומה שלא נמנית התשובה במניין תרי"ג מצוות, הוא לפי שהוא מהציוויים הכוללים בתורה כולה שאינם במניין תרי"ג מצוות, וכמו שכתב ברמב"ם בספר המצוות (שורש ד). שהרי עיקר התשובה הוא כמו שכתב הרמב"ם (הלכות תשובה פרק ב הלכה ב) "ומהי התשובה, הוא שיעזוב החוטא חטאו, ויסירו מליבו, ויגמור בלבו שלא יעשה עוד".

ובלשון בעל התניא (שם):

"מצוות התשובה מן התורה היא עזיבת החטא בלבד... והיינו

שיגמור בלבו בלב שלם לבל ישוב עוד לכסלה למרוד במלכות יתברך,

ולא יעבור עוד מצוות המלך, ח"ו הן במצוות עשה, הן במצוות ל"ית".

ונמצא, שאין התשובה אלא קבלת עול המצוות, וא"כ אין בה חידוש ומעשה מיוחד שאינו נכלל בשאר המצוות. ובלשון הרמב"ם (ספר המצוות שם) "לא ציוה לעשות דבר זולת מה

שידענו". ולכן מנה הרמב"ם כמצווה רק את הוידוי, כיון שבו יש מעשה מיוחד שאינו נכלל בשאר המצוות, והוא החיוב לבטא בשפתיו את גמירת הלב לעזוב החטא.

3. התשובה היא הרהור הלב, הוידוי הוא המעשה

שיטת המב"ט (קריית ספר ריש הלכות תשובה):

"התשובה והוידוי מצווה אחת היא שאין וידוי בלי תשובה כי מי שמתוודה לאינו גומר בלבו לשוב מחטאתו הוא כטובל ושרץ בידו (כמובא ברמב"ם בהלכות תשובה פרק ב) והוידוי הוא גמר התשובה".

וביאור דבריו: התשובה והוידוי הם שני חלקים של מצווה אחת. התשובה היא החלק המחשבתי, הגמירה בלב לעזוב החטא, והוידוי הוא חלק הדיבור שבמצווה. ובלשון הרמב"ם (פרק ב) "צריך להתוודות בשפתיו ולומר עניינות אלו שגמר בלבו". ולפי"ז מובן שמצוות הוידוי כוללת את החיוב לשוב, שהרי בלי התשובה בלב אין כל תוכן לוידוי.

ובזה יובן דיוק דברי הרמב"ם (שם) שה"מתוודה בדברים ולא גמר בלבו לעזוב, הרי זה דומה לטובל ושרץ בידו, שאין הטבילה מועלת לו עד שישליך השרץ מידו", שלכאורה יש להבין מה הצורך בדוגמה זו, והיה צריך לומר סתם שוידוי ללא תשובה אינו מועיל! אלא שבזה משמיענו הרמב"ם את גדרה של התשובה: כשם שהטובל ושרץ בידו, אין כאן עניין צדדי הגורם שהטבילה לא תועיל (כמו חציצה ומחוסר זמן וכיוצ"ב, שהם תנאים צדדיים שהטבילה זקוקה להם) אלא זהו היפך עניין הטבילה, דכאשר אדם נאחז בטומאה, אי אפשר שבאותה שעה יהיה אצלו היפוכה, הטהרה מהטומאה. וכן הוא בנוגע למתוודה ולא גמר בלבו לעזוב, היות שהוידוי והתשובה הם מעשה אחד של טהרה מטומאת החטא.

והטעם שהרמב"ם בספר המצוות הזכיר רק את מצוות הוידוי ולא את המצווה לעשות תשובה, אף שעיקר המצווה הוא גמירת הלב, והוידוי הוא רק הוצאה וביטוי בפה, זאת משום שמצווה שיש בה שני חלקים, מחשבה ודיבור ומעשה, נמנה במניין המצוות חלק הדבור והמעשה שבמצווה ולא המחשבה שבה.

דוגמאות נוספות ליסוד זה

מצוות תפילה

מצווה זו מורכבת משני חלקים, עבודה שבלב כמאמר חז"ל (תענית ב.): "איזו היא עבודה שהיא בלב, הוי אומר זו תפילה". ודיבור התפילה.

ואע"פ שעיקר התפילה היא הכוונה ומחשבת הלב ולא הדיבור, ועד כדי כך שכמו שכתב הרמב"ם (הלכות תפילה פרק ד הלכה טו) ש"כל תפילה שאינה בכוונה אינה תפילה", והיינו, הכוונה הכללית עכ"פ כגון 'דע לפני מי אתה עומד', (ראה חידושי הגר"ח מבריסק על הרמב"ם שם). מכל מקום, נחשבת התפילה מצווה שבדיבור (עיין ברכות כא. רע"א ועוד. וראה רמב"ם שם פרק ה הלכה ט, שו"ע או"ח סימן קא ובמג"א שם ס"ק ב, שו"ע הרב שם סעיף ב-ד).

וזהו פשטות הלשון "יתפלל", שפירושו דיבור התפילה, ובמניין המצוות שבריש ספר היד החזקה "להתפלל אליו". היות שבמניין המצוות מונים את הדיבור שבמצווה ולא הכוונה שבה.

מצוות תלמוד תורה

קיי"ל (כמובא בשו"ע או"ח סימן מז) דאינו מברך על הרהור בתורה, משום דלאו כדיבור דמי. דמעשה המצווה של תלמוד תורה הוא הדיבור כמו שכתב האדמו"ר הזקן (הלכות תלמוד תורה פרק ב הלכה יב). ואע"פ שבתושב"ע אם אינו מבין הלימוד - אינו נחשב

הלימוד כלל. כמו שכתוב בשו"ע הרב (או"ח סימן נ סעיף ב ע"פ המג"א שם, ובהלכות ת"ת שם הלכה יג).

ב. הקשיים בשיטות הנ"ל

הנהגה - על דרך הנגלה - מג' ביאורים אלו, מיושבת יותר שיטת המב"ט. שכן ב' השיטות האחרות צריכות עיון:

1. לשיטה שהודו היא מעשה המצוה - קשה לומר בדעת הרמב"ם שאין מצווה לעשות תשובה, שהרי כנ"ל מפורש בכותרת בהלכות תשובה "מצוות עשה אחת והוא שישב החוטא מחטאו לפני ה' ויתודה".

2. לשיטה שהתשובה היא מצוה כוללת - דחוק לכאורה לומר שהתשובה היא מהציוויים הכוללים ואין בה מעשה מיוחד. שהרי התשובה אינה רק קבלת עול מצוות אלא גם חרטה על העבר, כמו שכתב הרמב"ם (שם הלכה ב) "ומהי התשובה, שיעזוב החוטא חטאו כו' וכן יתנחם על שעבר" וזה הרי מעשה מיוחד בפני עצמו, שאין יודעים אותו ממצוות אחרות.

לכאורה היה ניתן לומר שהחרטה על העבר היא 'פרט' וחלק מהקבלה להבא, שכן אם אינו מצטער על מעשיו הרי זו הוכחה שאין קבלתו לעתיד כדבעי ולכן אין להחשיבה למעשה מיוחד בפני עצמו. אך זהו דוחק גדול, היות שבדיני תשובה המבוארים בשו"ע (חושן משפט סוף סימן לד, וראה רמ"א שם סעיף לג) "מיד כשמקבל כו' שלא לעשות עוד סגי ליה" שעל ידם 'רשע נעשה כשר לעדות', נזכרת רק ה'קבלה לעתיד', ומכאן שניתן לגמור בלב שלם על להבא, אף בלא צער וחרטה על העבר. וכן משמע מפשטות לשון הרמב"ם הנ"ל "וכן יתנחם על שעבר" שהוא עניין נוסף בפני עצמו.

ובעומק יותר נראה לומר שגם עזיבת החטא וגמירת וקבלת הלב על העתיד נחשבים כדבר שלא ידענו ממצוות אחרות כיון שאינה דומה קבלה שבתשובה לקבלת עול מלכות שמים סתם.

ועל כן נראה שבמצוות התשובה ישנו מעשה מיוחד מבשאר המצוות, ואין להוציאה מכלל התרי"ג מחמת היות מהציוויים הכוללים, וחזרה השאלה למקומה מדוע אינה נמנית במניין המצוות?!

משום כך מתיישבת יותר השיטה השלישית הסוברת שהטעם שאינה נמנית במניין המצוות לפי שהיא מצווה שבלב, ובמניין המצוות נמנה רק חלק הדיבור שבמצווה זו, הוידוי.

ג. היסוד המחשבתי והפנימי בג' השיטות הנ"ל

ידועים דברי חז"ל (עירובין יג): "אלו ואלו דברי אלוקים חיים", וע"פ זה מובן שעל כל דעה בתורה, אף שאין הלכה כמותה עדין יש לה מקום בעבודת ה'. וזה שנפסקה הלכה כאחת הדעות, היינו בנוגע למעשה בפועל, אך בנוגע לרוחניות המצוות, יש מקום לכל הדעות.

כך גם בנידוננו, שג' השיטות בתשובה: 1. התשובה איננה מצווה (כשיטת ה'מנחת חינוך'); 2. היא מהציוויים הכוללים. 3. מצווה פרטית ככל המצוות (כשיטת המב"ט), יש להן מקום ע"פ תוכנה הרוחני של התשובה.

1. ביאור שיטה ב

ידועים דברי חז"ל, שרמ"ח מצוות עשה כנגד רמ"ח איברים (מכות כג): ושס"ה מצוות ל"ת כנגד שס"ה גידים (זהר קע ב).

והנה, כשם שהגוף מתחלק לרמ"ח איברים ושס"ה גידים, כך יש בנשמת האדם "תרי"ג מיני כוחות וחיות". (תניא פרק נא).

כאשר האדם שלם בקיום המצוות אז הוא "תמים ושלם בכל איברי הנפש... משא"כ אם חסר לו מצווה אחת או פגם בה, הרי נעשה מחוסר איבר" (ליקוטי תורה ניצבים ד"ה יכי המצווה!).

וזוהי מעלתה של תשובה שהיא למעלה מכל המצוות שלכן בכוחה למלאות את הפגם שנעשה באיברי הנשמה, היות שע"י התשובה מעומק הלב מגיעים לעצם ופנימיות הנפש שהיא מקור החיות של איברי הנשמה ובה לא מגיע פגם החטאים ו"גם בשעת החטא הייתה באמנה איתו יתברך" (תניא פרק כד) וממנה נמשכת חיות חדשה לתקן את האבר הנשמתי הפגום.

ע"פ זה תובן השיטה שהתשובה היא מהציוויים הכוללים ואינה נמנית במניין המצוות: שהרי הטעם שאין הציוויים הכוללים נמנים במניין המצוות הוא היות שבמניין המצוות נמנו רק המצוות שכנגד איברים פרטיים של הנשמה ולא ציוויים הכוללים כל המצוות כולם, וכן הוא במצוות התשובה שהיא במדרגה עליונה יותר מכל הצוות שהרי היא ממשכה חיות חדשה באבר הפגום ולכן אינה במצוות שכנגד איברי הנפש אלא למעלה מהן.

דוגמה לכך בתורה ותפילה

1. ביאור בעל התניא (ליקוטי תורה במדבר יג) בחילוק בין תורה למצוות, שהמצוות נקראו איברים, והתורה שהיא מקור כל המצוות "היא בחינת הדם הממשיך חיות לכל האיברים בשווה בכללותם"¹.

2. מה שמבואר (לקוטי תורה פרשת בלק עג ואילך) בהטעם שהתפילה אינה ממניין המצוות דאורייתא (לרוב הפוסקים) - כי היא כמו חוט השדרה ש"אינו ממניין האיברים, ועם כל זה הוא המעמיד ומקיים לכל האיברים".

על אף כל הנ"ל, רק ה'תשובה' לא נמנית במניין המצוות, אך ה'וידוי' כן נמנה, וזאת משום שהכוח למילוי הפגמים באיברי הנשמה הוא ע"י ההחלטה וההתעוררות מעומק הלב ופנימיות הנפש, וזה שייך לרגש התשובה שבלב ולא לוידוי דברים שבפה, שהוא ככל מצווה פרטית.

2. יסוד שיטה א

ע"פ זה יש להסביר (בפנימיות העניינים) גם את השיטה שהתשובה אינה מצווה כלל. היות שכנ"ל כוחה המיוחד של התשובה הוא מצד שמגיעה מפנימיות ועצמות הנפש - והרי כאשר אדם עושה דבר מסוים מפני הכרח וציווי, אין פנימיות נפשו מלובשת בעשייה זו, והיא עשייה חיצונית בלבד, ולאידך, ככל שמתמעט ההכרח מבחוץ כך עשיית הדבר תהיה מתוך הכרה פנימית ועמוקה יותר. ובכדי להגיע להתגלות עצם ופנימיות הנפש ממש זהו רק כשהדבר בא מתוך בחירתו המוחלטת של האדם ללא כל הכרח מבחוץ.

דוגמא ליסוד זה

מבואר בספרי חסידות (ראה לקוטי שיחות חלק כו עמוד 216) בטעם גודל השמחה בניסוך המים בחג הסוכות שהוא הלכה למשה מסיני ואינו מפורש בתורה שבכתב, רק רבנן הסמיכוהו על הפסוקים - ואעפ"כ היא גדולה יותר משמחת יו"ט שהיא מצווה מן התורה. והשמחה בהקפות בשמיני עצרת ושמחת תורה שאינם אפילו מצוות מדרבנן אלא מנהג ישראל - השמחה בהם גדולה עוד יותר (ע"פ מנהג ישראל) אפילו משמחת בית השואבה! !

¹ אלא שנוסף על זה ישנה מצווה פרטית של תלמוד תורה.

והביאור בזה שהיא הנותנת, ככל שהשמחה עמוקה יותר כך מתמעט תוקף החיוב, שכן הציווי על האדם הוא כסיבה מבחוץ שכאילו מכריחה אותו לעשות מה שנצטווה, ולכן קשה יותר להגיע לשמחה פנימית עד לעצם הנפש.

על דרך זה הוא בתשובה: שתשובה אמיתית המתקנת ומשלימה כל הפגמים באה מעצם ופנימיות הנפש כנ"ל, ולכן אין ציווי על מצווה זו, כי רק אז התשובה באה מפנימיות ועצמות הנפש ממש.

3. יסוד שיטה ג

על אף כל הנ"ל שיטת הרמב"ם להלכה, (וכן דעת בעל התניא באגרת התשובה כנ"ל) שהתשובה היא מצווה, ובנוסף על כך היא מצווה פרטית הנמנית במניין המצוות (כחלק ממצוות הוידו).¹

והביאור בזה: מבואר בכמה מקומות (ליקוטי תורה שמיני עצרת פה ב) בפירוש לשון המורגל בחז"ל 'תשובה ומעשים טובים' דהיינו שע"י התשובה נעשים מעשי האדם 'מעשים טובים ומאירים', שהתשובה מכניסה חיות בקיום התורה והמצוות, וזו כל תכליתה ומטרתה.

והיינו שעל אף שתכונת התשובה היא שהיא יכולה להביא את האדם לרצון "לברוח" מהעולם הזה, שרובו ככולו רע והרשעים גוברים בו (תניא פרק ז) שאחרי שהאדם נכשל ברע הקיים בעולם הזה ומרגיש את גודל פחיתות העולם הזה, הרי כשעושה תשובה מתעורר ברצון לברוח מהעולם הזה ולשוב אל ה' כפשוטו, כמו שנאמר (קהלת יב ז) "והרוח תשוב אל הא-לוקים אשר נתנה".

וכמו שמצינו ברבי אלעזר בן דורדיא (ע"ז יז). שהניח ראשו בין ברכיו וגעה בבכיה עד שיצאה נשמתו שהתחרט כל כך על הרע שבו ונתעורר בתשוקה להפרד מהעולם הזה עד שיצאה נשמתו.

ולכך הדגישו חז"ל שהתשובה צריכה להיות באופן שמכניסה אור וחיות בתוך קיום המצוות בעולם הזה ולא לברוח מהעולם.

והיינו שסגנון תשובתו של ראב"ד היתה רק הוראת שעה, אך דרך התשובה בד"כ אינה צריכה להביא את האדם לבריחה מהעולם אלא אדרבה לפעול ולזכך את העולם בתורה ובמצוות בהיותו נשמה בגוף דווקא.

וגם בנוגע לתשובת ראב"ד:

1. ידוע מה שכתב האריז"ל (ל"ת בספר הליקוטים להאריז"ל תהילים לב):

"וקשה אחר שלא סיגל מעשים טובים, האיך בא לעולם הבא.. במה יתכסה, שאין אדם יכול ליכנס שמה אם לא יהיה לו לבוש שנעשה במעשים טובים.. אלא זהו גלגול יוחנן כהן גדול ששימש פי שנה בכהונה גדולה ולבסוף נעשה צדוקי... הלבוש שעשה יוחנן כה"ג כבל המעשים טובים אשר סיגל פי שנים, לקחו רבי אלעזר", הרי שרגש התשובה לבדו, אין בכוחו להכניס את האדם לעולם הבא, וצריך דווקא מעשים טובים".

2. כתב אדמו"ר הרש"ב (ספר המאמרים תרמו עמוד יט):

"ואפשר לומר שאין הכוונה שיצאה נשמתו בפועל ממש דווקא.. כשבא לתשובה אמיתיות ונשאר הנפש בגוף יש מעלה מה שהוא מקיים תורה ומצוות אח"כ".

וזהו הטעם הפנימי, שגם התשובה שבלב היא מצווה פרטית שבזה מודגש שאע"פ שעצם עניינה הוא למעלה מכל המצוות ולמעלה מעניין הציווי בכלל כנ"ל מכל מקום תכליתה של תשובה שלא תשאר 'למעלה' ממצוות פרטיות והיינו שתביא לרגש חרטה ורצון כללי לשוב

אל ה', אלא התלהבות התשובה צריכה להיות באופן שיביא את האדם למעשים בפועל לתוספת חיות בתרי"ג מצוות הפרטיות, (ועל ידי זה לתיקון הפגמים שבאברי הנפש) - תשובה ומעשים טובים' דווקא.

סיכום גדר מצות התשובה

א. הבאנו את ג' השיטות בדעת הרמב"ם בהגדרת התשובה - אי הוי חלק ממניין המצוות או לא.
 דיעה א'- לא הוי מצווה (המני"ח). דיעה ב'- הוי מצווה כללית ולא נמנית במניין התרי"ג.
 דיעה ג'- היא מוגדרת כמצווה פרטית במניין המצוות (המבי"ט).
 ב. התבאר שמסתבר מדברי הרמב"ם כדעת המבי"ט שהתשובה היא כן ממניין המצוות, והוכחנו זאת גם מהרמב"ם עצמו.
 ג. ביארנו את מהותה ויסודה המחשבתי הרב-גוני של מצוות התשובה, והאופן שזה מתבאר דרך ג' השיטות בהגדרתה.

מרכזיות יסוד 'הבחירה החופשית' בענין ה'תשובה'

ד. מיקום ענין הבחירה בהלכות תשובה.

כתב הרמב"ם (הלכות תשובה פרק ה הלכה א):

"רשות לכל אדם נתונה אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק, הרשות בידו, ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע, הרשות בידו". ומסיים שם (הלכה ב): "וכיוון שכן הוא, נמצא זה החוטא הוא הפסיד את עצמו, ולפיכך ראוי לו לבכות ולקונן על חטאיו ועל מה שעשה לנפשו וגמלה רעה. הוא שכתוב... מה יתאונן אדם חי וגוי, וחזר ואמר הואיל ורשותנו בידנו ומדעתנו עשינו כל הרעות ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו, שהרשות עתה בידנו. הוא שכתוב אחריו נחפשה דרכינו ונשובה וגו'".

ויש לעיין, מדוע כותב הרמב"ם על דבר הבחירה החפשית רק בהלכות תשובה, שהם בסוף ספר מדע שעניינו לבאר "כל המצוות שהם עיקר דת משה רבנו עליו השלום" (לשון הרמב"ם בהקדמתו לספר היד החזקה) והרי עניין הבחירה הוא כלשון הרמב"ם (שם פרק ה הלכה ג) "עיקר גדול... והוא עמוד התורה והמצווה", והיינו שהוא עיקר ועמוד של כל התורה והמצוות, וא"כ היה לבארו כבר קודם.

ה. הקשר המחשבתי בין יסוד הבחירה לתשובה-שלושה אופנים

ויש לומר שהרמב"ם הביאו בהלכות תשובה, היות שהתשובה והבחירה קשורות זו בזו בעצם מהותן כדלקמן:

1. קשר טכני

לא יתכן שום מעשה של תשובה ללא עקרון הבחירה, שכן זולתה אין האדם מרגיש אשם ואחראי ובעל דעה למעשיו, וממילא לא ישוב מהם. משא"כ בשאר המצוות, שעצם קיומן יכול להעשות ללא בחירה, אלא שאז תחסר אפשרות השכר והעונש, שלו יתכנו ללא בחירתו של העושה, אך עצם קיום המצוות יכול להיעשות אף אם בא כאינסטינקט, ללא בחירתו החפשית.

2. הכרה באחריות אישית

על האדם להכיר בשעת התשובה כי החטא היה מתוך בחירתו החפשית לגמרי, שכן כל זמן שיש לאדם תרוץ ואמתלה לתלות בהם סבת חטאו, אפילו בדקות דדקות ואפילו אם מכיר

בכך שהוא אשם, אלא שחושב שהיו גם גורמים אחרים שהשפיעו עליו לחטוא, אם מצד סביבתו בכלל (ראה רמב"ם הלכות דעות פרק ז) או מחמת מצב או סבה פרטית שאירע לו ולכך לא יכול היה להנצל מן החטא וכיוצא"ב לא יגיע לתשובה אמיתית שירצה לעזוב חטאיו ולשוב אל ה' בלב שלם, מאחר שחסירה לו ההכרה שהחטא היה מדעתו וברצונו ובאשמתו המליאה. ורק כאשר יכיר בהכרה מלאה באחריותו הבלעדית לחטאו, אזי תהיה תשובתו תשובה שלמה.

ויש לומר שזהו דיוק לשון הרמב"ם (שם ריש פרק ז) "וחזר ואמר הואיל ורשותנו בידנו, ומדעתנו עשינו כל הרעות ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו, שהרשות עתה בידנו. הוא שכתוב אחריו "נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה". שרצונו להדגיש, לא רק שהתשובה צריכה שתהיה מתוך בחירה, אלא שדרושה גם ההכרה שהחטא היה מבחירתו. ועל זה מביא ראיה מהפסוק "נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה" שע"י שה"נשובה" בא ע"י החיפוש והחקירה אזי גם אם מתחילה נדמה היה לו שאין הוא אשם לגמרי, יכיר בכך שהחטא היה מבחירתו, היות שעל אף הגורמים והסיבות החיצוניות לחטא, גם אז ניתנו לו הכוחות מלמעלה לעמוד בכך ולהתגבר, ולכן סוף סוף החטא הוא באחריותו המלאה.

3. תשובה אמיתית ולאורך זמן

עניין התשובה לאמיתתה הוא כהגדרת הרמב"ם (הלכה ב) "שיעיד עליו יודע תעלומות שלא ישוב לזה החטא לעולם", והלכך, כל זמן שהתשובה באה מצד גורם חיצוני כגון העושה תשובה מיראה או מכשלוך כח (ראה ריש פרק ב) אין בטחון גמור שהתשובה תחזיק מעמד לעולם. ולכן מאריך הרמב"ם בביאור עניין הבחירה בהלכות תשובה, כיון שדווקא התשובה הבאה מתוך הבחירה החפשית העצמית של האדם, היא התשובה הרצויה ביותר. וזהו גם דיוק לשון הרמב"ם (ריש פרק ז) "הואיל ורשות כל אדם נתונה לו כמו שביארנו ישתדל האדם לעשות תשובה ולהתודות בפיו על חטאיו, ולנעור כפיו מחטאיו וכי", והיינו שעניין התשובה צריך להיות תוצאה של השתדלות האדם מצד עצמו, מתוך בחירתו החפשית לגמרי.

ו. הסבר הדו-שיח בין אחי יוסף

על פי על זה ניתן לבאר את הדו-שיח שהיה בין ראובן לאחיו (בראשית מב כא-כב) שיוסף האשימם בריגול ודרש מהם להשאיר את אחד האחים אצלו, ולהביא אליו את בנימין:

"ויאמרו איש אל אחיו אבל אשמים אנחנו על אחינו אשר ראינו צרת נפשו בהתחננו אלינו, ולא שמענו, על כן באה אלינו הצרה הזאת. ויען ראובן אותם לאמור, הלא אמרתי אליכם לאמור, אל תחטאו בילד, ולא שמעתם וגם דמו הנה נדרש".

וכתבו המפרשים (כלי יקר, ספורנו, אור החיים כאן, וראה גם רמב"ן ואלשיך כאן. ועוד) בביאור דברי האחים ומענה ראובן אליהם, שלדעת האחים היה יוסף חייב מיתה ע"פ תורה - וכפי שהאריכו בטעמים ע"ז (ראה המפרשים הנ"ל, מפרשי התורה ר"פ וישב ועוד), ולכן הדגישו בדבריהם ש"עיקר האשמה היא שלא שמעו בהתחננו אליהם... ולא הזכירו שבקשו להרגו לפי שחשבו שמצד בקשת ההריגה או המכירה וההשלכה אל הבור אין עליהם אשמה".

ועל זה ענה להם ראובן (לשון הכלי יקר כאן):

"הלא אמרתי אל תחטאו בילד מאחר שהוא כילד, ואינו בר עונשין עדיין בבני"ד של מעלה, א"כ אין לו משפט ממש. וא"כ יש בידכם שתי עברות כי הקב"ה דורש מאתכם מידת האכזריות... ונוסף על זה גם דמו הנה נדרש".

1. הבעייתיות בגישת ראובן

ויש לעיין מה הייתה כוונת ראובן בהגדלת חטאם, והרי כאשר מישהו נמצא בצרה וצוקה המביאתו לשבירת הלב ולהכרה שהוא עצמו גרם לכך בחטאיו, האנושיות מחייבת להשתדל לדבר על לבו לנחמו (ראה בראשית נ כא בנוגע להנהגת יוסף עם אחיו) ולא להוסיף צער על צערו ולהגדיל אשמתו!

לכאורה אפשר לבאר כוונת ראובן: היות וכוונת האחים היתה הצדקת הדין עליהם (רלב"ג כאן. ש"ך עה"פ, וראה מדרש הגדול כאן) אשר א-ל אמונה ואין עול צדיק וישר הוא, בא ראובן להוסיף שאין די בכך, אלא צריכה להיות תשובה והיינו שהצרה באה כדי שישבו. ובלשון הרמב"ם (הלכות תעניות פרק א הלכה ב) "מדרכי התשובה הוא שבזמן שתבוא צרה ויזעקו עליה ויריעו, ידעו הכל שבגלל מעשיהם הרעים הורע להם... וזה שיגרום להסיר הצרה מעליהם". ולכן הוכרח ראובן להוסיף שעבירה נוספת בידם, שגם עליה עליהם לשוב.

אך עדיין אין העניין מתיישב בלשונו של ראובן, שמאריכות לשונו "הלא אמרתי לכם גוי ולא שמעתם" נראה כאילו שבא להוכיח צדקתו לעומת חטאם, ותמוה ביותר כיצד יתכן שבשעה שאחיו אומרים אבל אשמים אנחנו, ומצדיקים עליהם את הדין, יבוא ראובן בטענה של הדגשת שבח עצמו לעומת חטא אחיו?!

2. ההסבר הפנימי במהלך, וכוונת דברי ראובן לאחיו

והביאור בזה: כוונת השבטים היתה לא רק הצדקת הדין, אלא גם עשיית תשובה, ועל זה בא ראובן, שהוא "פתח בתשובה תחילה" (בראשית רבה פרשה פד יט, ופירוש רש"י בראשית לז כט) שהיה עסוק בשקו ותעניתו כמה שנים לאחר שבלבל יצועי אביו, ובא ללמדם האופן הרצוי לתשובה אמיתית. ובשנים:

1. אמירתם של השבטים אבל אשמים אנחנו, אמנם היתה עניין של תשובה, אך היתה זו תוצאה מהצרה שבאה עליהם וכמשמע מהמשך דבריהם "על כן באה אלינו הצרה הזאת", וע"ז אמר להם ראובן שעליהם לשוב מחמת עצם גודל החטא, וכפי שהסביר להם זאת בשעת עשיית החטא. וזהו מה שמוסיף "וגם דמו הנה נדרש", והיינו שהצרה היא רק דבר נוסף, ולא עצם העניין.

2. נוסף על כך שעליהם לעשות תשובה מחמת עצם החטא ולא מחמת הצרה, הנה עוד זאת שצריכה להיות ההכרה הברורה שהחטא היה מרצונם ומדעתם, וזוהי ההדגשה בדבריו "אמרתי אליכם לאמור אל תחטאו בילד ולא שמעתם".

3. ביאור השייכות בין תשובה ובחירה, בפנימיות העניינים

ידועים דברי הרמב"ם כאן (ריש פרק ה) שעל עניין הבחירה נאמר (בראשית ג כב) "הן האדם היה כאחד ממנו" ומבאר בעל התניא (לקוטי תורה אמור לח ב) שזהו מפני שהבחירה שרשה היא בחינה גבוהה מאוד, דכמו שהקב"ה אין מעכב בידו, כך היא הבחירה שניתנה לאדם, עד שאין מי שמעכב על ידו. והיינו דמכיוון ש"הנפש השנית בישראל היא חלק אלוהי ממעל ממש" (תניא פרק ב) לכן הרי הוא כאחד ממנו בדומה לה' כביכול ולכן נתן לו כח הבחירה החפשית.

ועיקר גילוי כח זה הוא בעבודת התשובה דווקא דכאשר האדם מרוחק מה' עד שהפריד עצמו מכל ענייני קדושה, הרי לכאורה מצבו ע"פ טבע אינו נותן מקום שיוכל להתקרב לה' ולתורתו ולמצוותיו. אלא שע"י כח הבחירה החפשית שאין מעכב על ידו יכול להתגבר ולחדש בעצמו תנועת התקרבות לה', היפך מצבו הקודם של פריקת עול מלכות שמים.

